

חמוטל בר-יוסף
ההקשר הרוסי של הספרות העברית

מוסד ביאליק • ירושלים

Hamutal Bar-Yosef
The Russian Context of Hebrew Literature

עריכת הלשון: נעה רוזן
התקנת המפתח: איתמר גאון-יצהר
הבאה לדפוס: חגית גאון

הספר יוצא לאור בסיוע

ההוצאה מודה להוצאת הקיבוץ המאוחד על הרשות לצטט את השיר "אני אורח העולם"
מאת נתן זך ולעזיבון של אברהם שלונסקי על הרשות לצטט את תרגום השיר
"ליל מחשכים ומגור" מאת פיודור סולוגוב.

מסת"ב 978-965-536-301-2

© כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים, תש"ף

סדר ועימוד: שולמית ירושלמי, ירושלים

הדפסה וכריכה: דפוס פרינטיב, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2020

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

תוכן העניינים

7	סוף המאה התשע עשרה בתרבות הרוסית והשלכתו על הציונות
17	הציונות והקוסמופוליט היהודי
33	ההקשר הדקדנטי של הספרות העברית
61	הרשימה כז'אנר של מעבר מריאליזם לסימבוליזם בספרות העברית
111	פסיכופתולוגיה עברית קדם-פרוידיאנית בתקופת מעבר המאות
143	"מגפת היינה" בספרות העברית בשנות התשעים בהקשרה הרוסי
156	ההתקבלות של ולדימיר סולוביוב בעיתונות, בהגות ובספרות היהודית
172	מה לציונות ולגאולה משיחית?
194	הריהביליטציה של המיסטיקה היהודית
233	אפוקליפטיקה בשירה העברית
262	חיי ביאליק בזמן המהפכות ברוסיה ויחסו לרעיון המהפכה
291	ביאליק והשירה הרוסית
307	"ענף ציון" של לרמונטוב ו"אל הציפור" של ביאליק
312	הנשיות הגואלת בשירת ביאליק
324	שירת ביאליק על רקע המתח בין אחווה לאנוכיות במחשבה ובספרות הרוסית
	"גילוי וכיסוי בלשון" של ביאליק, הסימבוליזם הרוסי ו"המאגיה של המילים"
341	של אנדריי ביילי
361	תרגומו הגנוז של גורסקי ויחסיו של ביאליק עם חבורת הנוצרים "בני גולגולתא"
384	הפולמוס של ביאליק עם סולוביוב ועם פיודורוב ב"מגילת האש"
392	מרדכי זאב פייארברג והסימבוליזם הרוסי
419	ההתקבלות של ליאוניד אנדרייב בספרות ובתיאטרון בעברית וביידיש
433	המחזור "על הפריחה" ויחסה של לאה גולדברג לסימבוליזם
445	משקל הדול'ניק ב"שיר בכפרים" של לאה גולדברג
461	לאה גולדברג וטולסטוי

469	אישה לאין קץ: הדמות הנשית ב"כוכבים בחוץ"
504	"שמחת עניים" והסימבוליזם בספרות הרוסית
519	מקום פרסומם הראשון של המאמרים
521	מקורות
555	מפתח

סוף המאה התשע עשרה בתרבות הרוסית והשלכתו על הציונות

את התהוות התנועה הציונית ואת תכניה האידיאולוגיים נהוג בדרך כלל לתאר ולהסביר על רקע המצב המיוחד של יהדות אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ובייחוד על רקע תהליכי מודרניזציה, מצד אחד, ותגובות לאנטישמיות, מן הצד האחר. פחות תשומת לב הוקדשה למחקר השוואתי של הספרות והמחשבה העברית הציונית עם ספרות אירופיות בנות זמנן ומקומן, ובייחוד עם הספרות והמחשבה הרוסית.¹ התבוננות בציונות על רקע התרבות הרוסית של סוף המאה עשויה לערער את ההנחה המקובלת שהציונות הייתה ביסודה תנועה שהתבססה על השקפת עולם משיחית-רומנטית, כמוה כתנועות לאומיות שפעלו לקראת אמצע המאה התשע עשרה (למשל בפולין).²

את האידיאולוגיה הציונית ניסחו אינטלקטואלים יהודים שרובם חיו ברוסיה וניזונו ישירות או בעקיפין מספרות והגות רוסית, ואף המשיכו להיות מושפעים מספרות ומחשבה רוסית לאחר שעזבו את רוסיה. רוב מנהיגי הציונות היו בעצמם משוררים ומבקרי ספרות, והמעורבות של פוליטיקאים בספרות ושל סופרים בפוליטיקה היא עצמה מסורת רוסית חזקה שעברה בירושה לתנועה הציונית.

מדובר במסורת תרבותית שבה הזהות הלאומית נתפסת כהתנסות רוחנית מקודשת, והספרות היא כלי מבעה הראשי. לסופר, למשורר ולהוגה הדעות מיוחסת סמכות על-פוליטית של "נביא". אידיאולוגיה פוליטית אמורה לקבל ניסוח שאינו רציונלי מעשי, אלא בעל צביון של חזון נבואי, שלפחות חלק מניסוחיו הם ספרותיים-שיריים. אלכסנדר פושקין וניקולאי גוגול התחילו ברוסיה את המסורת שלפיה הסופר הוא גם המצפון המוסרי הקדוש של המשטר הרוסי. כך, ולא רק על רקע מושג הנביא במקרא, אפשר

1 ניטשה הוא הוגה הדעות היחיד שהשפעתו על הספרות וההגות העברית בתקופת התהוותה של הציונות מוכרת וידועה, אם כי בלי להביא בחשבון את הפופולריות העצומה של ניטשה ברוסיה בתקופת חילופי המאות ואת האופן שבו ניטשה נתפס ברוסיה. על כך ראו B. Glatzer Rosenthal (ed.), *Nietzsche in Russia*, Princeton 1986

2 כך י' גורני, "היסוד הרומנטי באידיאולוגיה של העליה השנייה", *אסופות*, י (1966), עמ' 55-74; א' שפירא, *חרב היונה: הציונות והכוח 1888-1948*, תל אביב 2002, עמ' 23-25. גורני מבסס את דבריו על השאיפה הציונית לחזור אל השורשים ההיסטוריים והתרבותיים העתיקים, ושפירא מציינת את המקום החשוב שתפסו "הרוח הלאומית" (נוסח אחד העם) ו"רצון הקיום הלאומי" (נוסח ברדיצ'בסקי) בתפיסת הלאומיות הציונית.

להבין את התפקיד החיוני של ה"נביא" כמחולל תהליך התחייה הלאומית לפי אחד העם. מכאן התפקיד המיוחד שמילאו הספרות וההגות העברית בעיצוב הנחות היסוד של הציונות המדינית בשלבי התחלתה.

מסורת זו התחזקה בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים על רקע הלכי רוח של ייאוש מצד אחד וצורך דחוף בשינוי מן הצד האחר, ששררו בקרב האינטליגנציה הרוסית: טושטשו עוד יותר הגבולות בין הגות פוליטית ובין שירה, פילוסופיה, תיאוריה מדעית וחזון אסכטולוגי שיש בו ממד של גאולה מיסטית, ונוצרה ציפייה לדמות של "גואל" איש רוח ויוצר-אמן, שחזונו יחלץ את רוסיה מקשיים פוליטיים וכלכליים ויעורר בעם תהליך של תחייה רוחנית בעת ובעונה אחת.

את הציפיות הללו – שגם יהודים משכילים ברוסיה היו שותפים להן – מילאו לא רק מרקס, אנגלס ולאחר מכן מנהיגי הקומוניזם הבולשביקי, אלא גם ולדימיר סולוביוב, הפילוסוף, התיאולוג, המשורר, המחזאי, חוזה האוטופיה האקומנית והאב הרוחני של "מהפכת הרוח" ברוסיה בתקופת חילופי המאות. בקיאותו היוצאת דופן במקורות היהדות (הוא קרא את התנ"ך ואת המשנה במקורם בהדרכתו של פייבל גץ) ובמיסטיקה יהודית, מאמריו מלאי ההתלהבות מערכי המוסר של היהדות ושל התלמוד, פעילותו הנמרצת לשיפור מצבם של יהודי רוסיה וידידותו האישית עם אישי ציבור יהודים בפטרבורג (הברון הורציו גינצברג, העיתונאי והעורך יהודה לייב קנטור, ואחרים) – כל אלה יצרו כלפיו יחס של הוקרה מצד יהודי רוסיה המשכילים, ובכללם אנשי דת מסוגם של הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב שמואל אלכסנדרוב, ועוררו תגובות של היסטוריונים וסופרים יהודים מרכזיים. הציפייה הזאת למנהיג "גואל" שהוא גם אמן יוצר – כולל סימנים חיצוניים ההולמים דמות כזו: זקן ארוך, מבט חולמני, סגנון דיבור וכתובה חזוני – יכולה להסביר את הדימוי המשותף שאימצו לעצמם אנשים בעלי דעות שונות ששאפו למלא תפקידי מנהיגות בציונות בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים: בנימין זאב הרצל, מקס נורדאו, אהרן דוד גורדון, יוסף חיים ברנר, הראי"ה קוק.

בעקבות התגברות מגמות ניאודתיות ברוסיה בסוף המאה נתפס המנהיג כ"נביא" לא רק במובן המקראי-יהודי, כלומר כסמכות מוסרית ומצפון פוליטי, אלא גם בדמות מושיע או משיח נוצרי, שתוך כדי יצירה מקריב את חייו למען גאולת העם. כך תפסו ברוסיה לא רק את מיכאיל בקונין, קרל מרקס, פיודור דוסטויבסקי וסולוביוב, אלא גם את פרידריך ניטשה ווולט ויטמן. כך הצטיירה דמותו של הרצל בעיני המשכילים היהודים ברוסיה. כך אפשר להבין את התפעלותו של יוסף קלוזנר קודם מחיים נחמן ביאליק ואחר כך מישו כנביא תחייה לאומית; כך יובנו השירים הנבואיים של ביאליק עצמו, ובייחוד "לא זכיתי באור מן ההפקר", וכך – עם הגוונים הנוצריים במקצת – תפס ברנר את א"ד גורדון, את נורדאו ואת עצמו. סופרים ומבקרים חניכי "תור הכסף" הרוסי – מרדכי זאב פיאארברג, ביאליק וברנר – שלא היו בעלי רקע מערבי, היו שותפים לתפיסה זו של דמות המנהיג, שלא הפרידה בין סופר, מנהיג פוליטי וקדוש או צדיק, ובתוכה נמזגו גם

יסודות בעלי אופי נוצרי במקצת, של שליח או מושיע המקריב את עצמו למען הכלל. 1881 ו-1917 הן לא במקרה שנות מפתח גם בתולדות הציונות המדינית וגם בתולדות רוסיה, אבל לא שאלת הקשר בין אירועים – בין עליית הביל"ויים לרצח הצאר אלכסנדר השני או בין הצהרת בלפור למהפכה הרוסית – תעסיק אותנו להלן, אלא שאלת החותם שהטביעו הספרות והמחשבה הפוליטית והפילוסופית-תיאולוגית ברוסיה על הספרות ועל המחשבה העברית בתקופה שבין שני התאריכים הללו. תקופה זו, שבספרות הרוסית נהוג לכנותה "תור הכסף", החלה בהשראת הסימבוליזם הצרפתי, שממנו ספגו יוצריה הלכי רוח של התנכרות האמן לשאלות החברה, העם וההיסטוריה. ואולם עד מהרה נעשתה דווקא שאלת ההווה ההיסטורי והגורל ההיסטורי של העם הרוסי לנושא מרכזי בכתיבתם של הסימבוליסטים הרוסים, מה שהבדיל אותה מהכתיבה הסימבוליסטית בארצות המערב, הנוטה להתרכז בעולמו של הפרט.

נהוג לומר שהציונות התעוררה ברוסיה בתחילת שנות השמונים מתוך האכזבה מהתקוות של תנועת ההשכלה לאפשר ליהודים שוויון זכויות ברוסיה. גל הפרעות שלאחר רצח הצאר אלכסנדר השני וחוסר התגובה של האינטליגנציה הרוסית היו הסימנים המעליבים והמקוממים שהעידו על כישלון האידיאולוגיה של ההשכלה. זהו תיאור חלקי של המצב: הרי גל הפרעות הזה לא היה ראשון ברוסיה במאה התשע עשרה ולא הטראומה האנטישמית הראשונה בתולדות יהודי רוסיה. גזרת הקנטוניסטים שניחתה על היהודים בין שאר הגזרות בתקופת ניקולאי השני הולידה תגובות ציבוריות וספרותיות נרחבות.³ גם העלבון לא היה חדש, אלא חלק קבוע מהדיוקן היהודי כפי שהצטייר בעיני המשכיל הרוסי ובעיני הסופר הרוסי.

משבר האידיאולוגיה של המשכילים היהודים ברוסיה (שכולם היו מעורים בתרבות הרוסית, ומקצתם אף כתבו ברוסית) התרחש בעת ובעונה אחת עם משבר ערכים עמוק ודרמטי שעבר על התרבות הרוסית הגבוהה בשנות השמונים של המאה התשע עשרה: אכזבה מהשקפות פוזיטיביסטיות-ליברליות, חילוניות מערב-אירופיות, שרווחו בקרב משכילי רוסיה עצמה בשנות השישים והשבעים. אלה היו אותם הלכי רוח אופטימיים, מדעיים במקצת ורומנטיים במקצת, שאפשרו גם את ה"נארודניצ'סטבו" (תנועת ההליכה אל העם) ואת תנועת ההשכלה היהודית ברוסיה. אווירת האופטימיות נבעה מהאמונה בכוחו של הרצון האנושי הפרטי לשפר ולקדם את מצב הכלל והפרט על ידי פעולות מעשיות רציונליות: שינוי בתנאי החיים, חינוך, רפורמות. נוספה לכך האמונה הרומנטית בחזרה אל הטבע ובמוסריות הבסיסית של טבע האדם. תנועת ההתנדבות למען העם, שהקיפה צעירים משכילים רוסים ויהודים, שיקפה את האופן שבו השפיעה אמונה זו על חייהם הפרטיים.

O. Litvak, *The Literary Response to Conscriptio: Individuality and Authority in the Russian-Jewish Enlightenment*, Ann Arbor 1999 3

משבר תנועת ההשכלה היהודית ברוסיה התרחש בעת ובעונה אחת עם משבר ערכים שעבר על האינטליגנציה הרוסית: רבים ממשכילי רוסיה ראו שפעולות רציונליות לא פתרו את הבעיות הציבוריות ולא הביאו אושר לפרט, והגיעו למסקנה שאין סיכוי לפתור בעיות אנושיות בדרך אנושית-רציונלית. יתר על כן, האמונה הרומנטית באפשרות להביא גאולה לפרט ולכלל על ידי חזרה אל השורשים, אל הטבע, גם היא פשטה את הרגל לנוכח גילויים מזעזעים של הטבע האנושי ובהקשר המחשבתי הכלל-אירופי של הסתייגות מתפיסות רומנטיות. התמוטטות האמונות הללו הובילה לייאוש ופתחה ערוצי חשיבה מיתית, מיסטית ואפוקליפטית, שביטאו גם הפניית עורף לתרבות אירופה המערבית וחזרה ל"אידיאה הרוסית" (בלשונו של ניקולאי ברדיאייב).

דוסטויבסקי ביטא את המהלך הזה כבר בשנות השישים, ולכן היה חביב כל כך על סופרי סוף המאה והוגיה. ההתקפה של דמיטרי מְרֻז'קובסקי על הפוזיטיביזם בספרות הרוסית בהרצאתו "על סיבות הנפילה ועל הזרמים החדשים בספרות הרוסית בת זמננו" (1893) מציינת את הנפת הדגל הרשמית של "תור הכסף", שנביאיו העיקריים היו ארתור שופנהאואר, ניטשה וסולוביוב. כל אחד מהם משך את הדגל לכיוון אחר, אבל לכולם הייתה משותפת דחיית הפוזיטיביזם והחשיבה הרציונלית לטובת חשיבה מיתולוגית ותפיסה קרובה-למיסטית (או במקרה של סולוביוב מיסטית ממש) של המצב האנושי האידיאלי. דרכו של מְרֻז'קובסקי הובילה אותו באופן שנראה היה טבעי ברוסיה מאנטי פוזיטיביזם לתפיסה מיסטית של המהפכה ושל ההיסטוריה הרוסית.

ההתנגדות לפוזיטיביזם הייתה אמנם אופיינית לתרבות סוף המאה גם בצרפת, באנגליה, בגרמניה ובאיטליה – ארצות שמשכילי רוסיה בהחלט נשאו אליהן את עיניהם לאורך כל המאה התשע עשרה, ובייחוד בתקופת "תור הכסף" – אבל הפרדה מהפוזיטיביזם ברוסיה, שמשכיליה הפרנקופונים התלהבו במיוחד מתורתו של אוגיסט קונט (Comte), הייתה יותר קשה וממושכת, ואפילו מרה, מאשר במערב. היא הייתה מלווה, מצד אחד, בחדירה של השקפת עולם פסימית-קיומית, בחרדה אפוקליפטית ובהתכנסות אל תוך עולם אוטורי, מתוך התעניינות בתורות מיסטיות ואוקולטיות שונות, כולל הקבלה (בתרגום ללטינית); ומן הצד האחר, בהצעות שונות לראייה חיובית של העתיד, שהמשותף להן הוא תפיסת התהליך ההיסטורי העובר על רוסיה לא כשיפור שצריך להתבצע בדרכים רציונליות, אלא במונחים של גאולה – אוניברסלית, אפוקליפטית, קוסמית – המצמצמת את חשיבותו של האדם כפרט בעל רצון חופשי. גם התגובה הפסימית וגם התגובה האופטימית צמחו מתוך ראייה דטרמיניסטית של חוקי ההיסטוריה, ובמובן זה הן שונות גם מהאמונה בקדמה, האופיינית לחשיבה הפוזיטיביסטית, וגם מתפיסת ההיסטוריה הרומנטית, שלפיה מרד ומהפכה של מיעוט יכולים לשנות מצבים היסטוריים מעוותים, ולרצון האנושי של האדם היחיד יש כוח היסטורי עצום.